

ГТАР 16.41.25

Ғылыми мақала

Атиркул Ташимова

Қожа Ахмет Ясауи атындағы халықаралық қазақ-түрік университеті,
Түркістан, Қазақстан
(E-mail: atirkul.tashimova@ayu.edu.kz)

Рахманқұл Бердібай зерттеулеріндегі түркі эпостарының мәселелері

Аңдатпа. Рахманқұл Бердібай – әдебиеттанушы, түркі халықтарының эпикалық мұрасын зерттеуде айрықша үлес қосқан ғалым. Оның еңбектері қазақ және жалпы түркі эпосының тарихын, құрылымдық ерекшеліктерін және жырлардың полистадиялығын (көп қабаттылығын) зерттеуге бағытталды.

Р. Бердібай фольклортанушы ретінде қазақ фольклортану ғылымына енгізген жаңалығы: қазақ эпосын жанрлық-стадиялық тұрғыдан талдап-тануы, түркі халықтарының фольклорлық туындыларын салыстырмалы-типологиялық тәсілмен зерттеудегі бастамашылдығы көрсетілді.

Р. Бердібай эпостану ғылымына эпостың тарихилығы және полистадиялығы яғни көпқабаттылығы туралы жаңа ұғым қалыптастырды. Бұрын «жабық» қалып келген жырларды зерттеп, ел игілігіне айналдырудың қажеттігін алғашқылардың бірі болып қозғаған Р.Бердібай екені белгілі. 1984 жылы «Эпостың тарихилығы» деген мақала жариялады. Одан соң бұл мақаланы орыс тілінде жазып, Бақуден шығатын «Советская тюркология» журналында жариялап, жұртшылықтың осы салаға дұрыс көзқарас қалыптастыруына септігін тигізді. Одан кейін «Едіге батыр», «Ерлік эпосы», «К проблема историзму эпоса» атты зерттеу мақалаларын жариялады. «Едіге батыр» жыры қазақ эпостарының ішіндегі ең көне, әрі реалдық болмысқа жақын жыр. Өзге жырлар сияқты мұның да көптеген варианттары бар. Бұл жырды ең алғаш «Сибирский вестникте» орыс фольклоршылары бастырғаны белгілі. Қазақ-ноғайлы жырларын зерттеуде, оларды ғылыми айналымға қосуда В.М. Жирмунскийден кейін тұрған Р.Бердібай екені шүбәсіз. Рахманқұл Бердібайдың «Эпос – ел қазынасы» еңбегінде ертегілік эпос, діни дастандар, көне аңыз-әпсаналар тұңғыш рет жүйелі түрде ғалымның мұқият зерделеуінен өтіп, сараланған, нұсқаланған қалыпта ұсынылды. Яғни эпостың шығу тегі – генезисін, даму жолдарын, тарихи оқиғалармен байланысын, жанрлық даралануын, көп қабаттық (полистадиялық) типологиялық белгілерін анықтауымен ерекшеленген түбегейлі зерттеу болды.

Р. Бердібай түркітануға екі тараптан жақын келді. Алғашқысы сонау 60-70 жылдардан бастау алған - әдебиеттер достығы. Ғалымның екінші тараптан түркітануға жақын келуі – эпос зерттеушілік еңбектерімен тығыз байланысты. Эпикалық қазыналарымызды зерттеп-зерделу барысында бір жырдың бірнеше халықтардағы вариант-нұсқаларын қарастырып салыстыруы оны түркітануға жетеледі. Р. Бердібайдың түркі эпосын зерттеудегі көзқарастары ғылымда жаңа парадигмалар ұсынуға ықпал етті. Бұл оның еңбектерін тек қазақ әдебиеттануында ғана емес, бүкіл түркі әлемі әдебиетін зерттеуде ерекше орынға ие етеді.

Түйін сөздер: фольклор, тарихи жырлар, көне эпос, тарихи типология, эпикадағы көпқабаттылық

DOI: <https://doi.org/10.71078/xpe8sv56>

Түсті: 31.01.2025; Мақұлданды: 20.03.2025; Онлайн қолжетімді: 25.03.2025.

Кіріспе

Мақалада академик Р. Бердібайдың қазақ фольклортануындағы еңбегі, кеңестік түркологиядағы бастамаларын, оның қазақ эпостарын зерттей келе түркі халықтарының әдебиеті мен фольклорына ортақ сарындарды саралап көрсетуі түркі фольклорын біртұтас дүние ретінде қарастыруға мүмкіндік берген жаңашылдыған ашуға талпындық. Ғалымның өзі айтып кеткеніндей: қазақ эпостарын зерттеп, зерделей келе (бір жырдың туыстас елдердегі түрлі нұсқасына үңіліп) түркілердің эпикалық мұрасына салыстырмалы талдау жасап түркітану атты ғылыми өріске түскендігін көрсету зерттеуіміздің негізгі бағыттарының бірі болды.

Р. Бердібай түркітануға екі тараптан жақын келді. Алғашқысы өткен ғасырдың 60-70 жылдардан бастау алған – әдебиеттер достығы. Ғалымның зерттеу арнасының бір қыры түбі бір туыс халықтарды әдебиетінің өзара байланысы. Бұл тақырып оның «Гүлстанның бұлбұлдары» (1970), «Достық кемесінде» кітаптарынан бастау алып, кейінгі «Байқалдан Балқанға дейін» (1996), «Жұлдыздар жарығы» (2000), «Ел боламыз десек» (2000), «Түбі бір түрікпіз» (2009) ғылыми-публицистикалық жинақтарында жалғасын тапқан. Бұл еңбектердің көбінде ғалым туыс халықтардың әдеби байланысы, шығыс қазынасын (араб, парсы, түрік әдебиетін) игеру, аударма, шығыс тілдерін жетік білетін мамандар даярлау мәселесін көтерген болатын.

Өмірін қазақ фольклоры мен әдебиетіне арнаған Р. Бердібайдың қырықтан астам кітабы және мыңнан аса ғылыми мақаласы бар. Оның кейбір еңбектері ағылшын және орыс тілдеріне аударылып, өзбек, қырғыз, татар, ноғай және түрік тілдеріне тәржімаланды. Р. Бердібай шетелде көптеген ғылыми конференцияларға қатысып, баяндамалар жасады. 1991-1992 жылдары АҚШ-та Сиэтл университетінде қазақ фольклоры бойынша дәрістер оқыды. Сондай-ақ, 1992, 1994 және 1996 жылдары Түркияда өткен «Түркі мемлекеттері мен қауымдастықтарының достастық, бауырластық және ынтымақтастық құрылтайларына» қатысып, ортақ түркі әліпбиі, терминологиясы және фольклоры мәселелері бойынша зерттеулер жүргізді. (Türker, 2012. s. 123-125)

Ғалымның екінші тараптан түркітануға жақын келуі – эпос зерттеушілік еңбектерімен тығыз байланысты. Эпикалық қазыналарымызды зерттеп-зерделу барысында бір жырдың бірнеше халықтардағы варианты-нұсқаларын қарастыруы, салыстыруы оны түркітануға жетеледі. Зер сала қарасақ ғалымның түркітануға ден қоюына өзінің әуел бастан-ақ «шығысшылдығынан» (Ғ. Мүсірепов), түрікшілдігінен басталғандай. Бала күнінен түбірі шығыстық қисса-дастандарды тыңдап, жаттап өсуінен, шығыс жауһарларынан сусындап, шығыс поэзиясына ден қоюы да түрік халықтары әдебиетіне, фольклорына жақындата түскендей. Ғалымның түрік тілдес отызға жуық ұлттар мен ұлыстардың тарихи-генетикалық және мәдени, рухани тамырластығын жан-жақты дәлелдеп, тұжырымдап жеткізген еңбектерінің бірі – «Байқалдан Балқанға дейін» деп аталды. Академик бұл еңбегінде түркі халықтарының (алтай, саха, ұйғыр, хакас, тува, өзбек, қарақалпақ, татар, ноғай, қарашай-малқар т.б.) отызға жуық халықтардың этногенезі, тарихы мен мәдениеті, салт-дәстүрі фольклорлық мұралары арқылы талданып, өріледі.

1973 жылы Рахманқұл Бердібай Ғылым академиясының М. Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институтының Фольклор бөлімінің меңгерушісі болып тағайындалды. Бөлімді Р. Бердібай басқарып тұрған кезде «Қазақ фольклористикасы», «Қазақ фольклорының типологиясы», «Қазақ фольклорының поэтикасы», «Фольклор және оның этнографиялық негіздері», «Қазақ фольклорының тарихы», «Қазақ фольклористикасының тарихилығы», «Фольклор және шындық», «Қазақ тарихи жырларының мәселелері» атты фольклор ғылымы үшін аса маңызды ондаған ұжымдық еңбектер жарыққа шықты. Бұл еңбектерден тыс ғалымның өзі жазған, фольклор ғылымының бағытын айқындаған тың дүниелер «Қазақ эпосы», «Эпос – ел қазынасы», «Эпос мұраты» атты монографияларының орны

айтарлықтай.

Р. Бердібайдың қазақ фольклоры мен әдебиетінің, түркологияның көкейкесті мәселелеріне арнаған ондаған кітаптары мен көптеген ғылыми мақалалары, ғылыми баяндамалары сөзімізге дәлел. Ғалым өзінің саналы ғұмырының 25 жылын қазақ фольклорын, эпосын, түркі эпостарының мәселелерін зерттеуге арнады. Осы уақыт аралығында ол әдеби, ғылыми ортаға, қоғамға фольклор зерттеуші ғалым, фольклор ғылымын зерттеуді ұйымдастырушы ретінде танылды. Оның қаламынан «Қазақ эпосы»(1982), «Сарқылмас қазына» (1983) деген монографиялар туды. Аталған еңбектер оны фольклортану ғылымының көшбасшысы, қазақ эпостану ғылымының негізін салушылардың бірі екендігін айғақтайтын еңбектер. 1982 жылы жарық көрген «Қазақ эпосы» монографиясы осы салада үлкен жаңалық әкелген, фольклортануға сүбелі үлес қосқан еңбегі. Бұл ғалымның әдебиет сынынан фольклорға ауысқан, маманданған (7-8 жыл) соң жазған бірінші кітабы болатын. (Қабдолов, 1998: 174) Әдетте алғашқы еңбекте тәжірибесіздік көрінісі қылаң беріп жатады. Ал, зерттеуге баға берген ғалымдардың пайымдауынша, академиктің бұл еңбегі әбден кәнігі, эпос саласының арнайы маманының қолынан шыққандай еді. Зерттеудің бір ерекшелігі: «осыған дейін «эпос» қаһармандық жырларды атауға ғана қолданылып келсе, ғалым бұл сөзді әдеби тек мағынасында жұмсалынатын әлемдік әдебиеттану мен фольклортанудағы мәніне жақындатты. Ғалым қоғамдық сана мен формациялардың өзгеруіне орай фольклорлық жанрлардың бірінен екіншісінің бөлініп шығатынын, жаңасы ескісін толық жоққа шығармай, онымен қатар өмір сүре беретінің, соның нәтижесінде синхрондық тұрғыдан қарағанда өз алдына дербес тұрған жанрларға диахрондық (эволюциялық кезең аясына) жағынан үңілсек, бір түбірден тараған бұтақтар сияқты құбылыс екенін ғылыми жолмен дәлелдеп берді.

Тақырып орасан үлкен, ауқымды. «Жанрлық түрлері сан алуан, көлемді қазақ эпостарын шағын зерттеуге сыйғызып, әрбір жыр, яки дастан немесе поэма туралы теориялық жағынан терең толғаныстарға барып, жан-жақты эстетикалық талдау жасау оңай емес... Дұрысында көне эпос, өз алдына, ғашықтық пен тарихи жырдың әрқайсысы өз алдына жеке-дара зерттеулердің тақырыптары. Бірақ ол келер жылдардың үлесіне қала тұратын шығар. Р. Бердібаевтың дәл осы зерттеуі дәл осы қалпының өзінде бірсыпыра міндеттер атқарып, жоғары оқу орындарының филология факультеттерінде қазақ эпосынан өтілетін арнаулы курстарға қажет құрал болатыны сөзсіз», – дейді бұл еңбек туралы академик З. Қабдолов. (Қабдолов, 1998: 72).

Бұл мақаланы ғылыми ортаға ұсынуымыздың маңыздылығы ретінде: өзінің саналы ғұмырында мыңнан аса мақала жазған академик Р. Бердібайдың ғылыми публицистикасын, түркі халықтары эпикалық мұраларын зерттеудегі көтерген мәселелері мен ғылыми айналымға енгізген жаңалығын, көркем тілі мен тың идеяларын тану және жұртшылыққа таныту деген болар едік.

Зерттеу әдістемесі

Мақалада академиктің қазақ эпостану һәм түркі эпостарының мәселелері төңірегінде еңбектеріне шолу және сараптамалық талдау әдісі қолданылады. Мақаланы жазу барысында ғалымның әр жылдары жарыққа шыққан «Жыршылық дәстүр» (1980), «Қазақ эпосы» (1982), «Сарқылмас қазына» (1983) деген еңбектері, «Қазақ эпосы» (1982), «Эпос – ел қазынасы» (1997) монографиялары, негізгі зерттеу нысанына алынды.

Ғалым еңбектерін талдау барысында фольклортаушы ғалымдар: 1974 жылы жарық көрген В.М. Жирмунскийдің «Түркі халық эпосы», Ә. Қоңыратбаев «Қазақ эпосы және түркология» (1987), Ш. Ибраевтың, З. Қабдоловтың еңбектері негізге алынды. Мақаланы жазудағы ғалымның зерттеу еңбектеріне бойлап, ғылыми публицистикасын, қаламгерлік шеберлігін, түркітану тарапындағы сүбелі еңбектерін қарастыра келіп жүйелеу, саралау, салыстыру, контекстік талдау әдістері қолданылды.

Р. Бердібайдың ғылыми публицистикасында, оның ішінде фольклорлық эпостану бағытындағы мынадай аспектілер негізінде зерттеуді мақсат еттік:

- ғалымның түрік халықтарының фольклорлық туындыларын салыстырмалы-типологиялық тәсілмен зерттеудегі бастамашылығын (инициаторлығын) көрсету;
- түркі халықтары әдебиеті мен фольклорындағы сарындастықты талдап көрсетуі түркі фольклорын біртұтас дүние ретінде қарастыруға мүмкіндік туғызған жаңашылығын көрсету;
- ғалым еңбектерінің (ғылыми публицистикасы) тақырыптық, идеялық, стильдік ерекшеліктерінің мәнін ашу;
- түркітанудағы, түрікшілдік идеясына қатысты көтерген тың бастамалары, ұлтын ұлықтаудағы белсенділігі, қоғамдық, азаматтық дара тұлғасы дәріптелді.

Тақырыптың зерттелу дәрежесі

Рахманқұл Бердібайдың зерттеулеріндегі түркі эпостарының мәселелерін ғылыми мақаланың зерттеу нысанына арқау етуіміз басты себебі тақырыптың өзектілігінде. Бұл жөнінде тұжырымдар ғалымның әр жылдары жарық көрген зерттеу еңбектері мен монографияларына жазылған пікірлерде көрініс берді. Сонымен қатар, ғалымның 75 жасқа толу мерейтойына орай өткен конференция жинағы «Ғалым мұраты» (Түркістан, 2004), «Р.Бердібай және XX ғасырдың екінші жартысындағы фольклортану, филология, түркология мәселелері» атты конференция материалдары» (Түркістан, 2008) жинақтарында сарабдал ғалымдар мен жас зерттеушілердің ой пікірлері мен тұжырымдары сараланды.

Нәтижелер мен талқылау

Біз бұл мақалада ғалымның сүбелі еңбегінің бірі «Қазақ эпосы» монографиясына тоқталып өттік. Бұл монографияның ең ірі жетістіктерінің бірі – эпостың, фольклор туындыларының көпқабаттылық сипатын ашқандығында. (Бердібаев, 1982: 68) Бір жырда оқиғалардың, топонимдік атаулардың, қаһармандарының тұтынатын заттарының әр түрлі тарихи дәуірлерге тән түрлері қатар бейнеленуі мүмкін. Бұл әрине эпикалық жинақтаудың жемісі. Еңбектің ең бір салмақты тарауы тарихи жырларға арналған. Мұнда ғалым тарихи жыр мен тарихи эпостың өзара байланысы, сабақтастығы, сондай-ақ айырмашылығы айтыла келіп, олардың түрлі дәуірде пайда болған үлгілері мысалға алады. Жете тексерілмеген «Қабанбай батыр», «Шақшақұлы ер Жәнібек», «Олжабай батыр», «Исатай-Махамбет» жырларын талдап шығады. «Сөйтіп бұл монографияда Р. Бердібаев қазақ эпосының барлық жанрлық түрлерінің үлкенді-кішілі алпысқа жуық үлгісін әр тұрғыдан сөз етіп, жалпы зерттеу алдына бірнеше нақты міндет қояды: «Олар – қазақ эпосының жанрлық – көне, қаһармандық, ғашықтық, тарихи түрлерінің эпостық стадиялық шығу, жасалу, таралу кезеңіне жіктеу, эпикалық шығармалардың табиғатына әрбір дәуірдің ұғымын елестетерлік «көп қабаттылық» тән екенін ажырату; қазақ эпосын өзге халықтардың жыр дәстүрімен салыстыра тексеру. Осы мақсаттарды Р. Бердібаев негізінен орындап шықты. Бұл зерттеуші үшін аз табыс емес» (Қабдолов, 1998: 71)

Р. Бердібай туралы әдебиетші ғалымдардың бұған дейінгі жазылған мақалаларына шолу жасай отырып, академиктің эпостану ғылымына эпостың тарихилығы және полистадиялығы яғни, көпқабаттылығы туралы жаңа ұғым қалыптастырғанына көз жеткіздік. Ол ұзақ жылдар, Кеңестік идеологияның салқынынан зерттелмей келген қазақ-ноғайлы жырларының қайта оралуына, игерілуіне көп еңбек сіңірді. Бұрын «жабық» қалып келген жырларды зерттеп, ел игілігіне айналдырудың қажеттігін алғашқылардың бірі болып қозғаған қайраткер ғалым Р. Бердібай еді. Ол 1984 жылы «Эпостың тарихилығы» деген мақала жариялады. Одан соң бұл мақаланы орыс

тілінде жазып, Бакуден шығатын «Советская тюркология» журналында жариялап, жұртшылықтың осы салаға дұрыс көзқарас қалыптастыруына септігін тигізген болатын. Одан кейін «Едіге батыр», «Ерлік эпосы», «К проблема историзму эпоса» атты зерттеу мақалаларын жариялады. «Едіге батыр» жыры қазақ эпостарының ішіндегі ең көне, әрі реалдық болмысқа жақын жыр. Өзге жырлар сияқты мұның да көптеген варианттары бар. Бұл жырды ең алғаш «Сибирский вестникте» орыс фольклоршылары бастырғаны белгілі. Журнал 1925 жылдан бастап «Азиатский вестник» болып шығып тұрды. «Едіге» жыры осы журналдың 1820 жылғы №10 санында жарияланған. Ал, жырдың ел аузынан жазылып алынуы бұдан әлдеқайда бұрынырақ басталған. Жырға арқау болған Едіге батыр тарихта болған Тоқтамыс, Ақсақ Темір заманының адамы, ел аузында «ел қамын жеген Едіге батыр» атағымен мәшһүр қаһарман Едіге жайындағы жырдың қазірге дейінгі 30-дан астам нұсқасы бар екені айтылады. Ғалымның тәпсірлеуінше, жырды В.М. Жирмунский кеңінен зерттеген. Шоқан Уәлиханов жазып алған, ал Қарақалпақ нұсқасын «Едіге батыр» жыры қазақ эпостарының ішіндегі ең көне, әрі реалдық болмысқа жақын жыр. Өзге жырлар сияқты мұның да көптеген варианттары бар. Ал, жырды ғалымдар Ш. Уәлиханов, Ә. Диваев, Қ. Сәтпаев (1927), С. Сейфуллин (1932), С.Мұқанов (1939) бастырғанын көзі қарақты көпшілік біледі. Жыр М. Әуезовтің «Әдебиет тарихы» зерттеуінде кеңінен талданған. Сол сияқты Қ. Жұмалиев, Ә. Марғұлан да бұл жырға көңіл бөліп, өздері жазған «Қазақ әдебиеті» кітабында көп орын берген. Осындай алдыңғы толқын ғалымдар легінің зерттеуіне Р. Бердібайдың «Едіге батыр» жыры жөніндегі зерттеулері, оның басқа жырлардың нұсқаларымен салыстыруы өзіндік көп жаңалық қосты. Р. Бердібай –едігетанудың жаңа кезеңінде бұл саладағы ғылымның жеткен жері мен келешекте зерттелуге тиіс мәселелерді жүйелеген ғалым. Эпосты халықтану деп түсінетін фольклор ғылымының негізіне сүйенген ғалым, «Едіге батыр» жырындағы тарихи шындық пен эпостың сәйкес тұстарын да, эпос жасаушылардың қиялынан туған оқиғаларды да толық түсіндірерлік методологиялық қару ұсынады. Түбі бір туыс халықтардың ғылымындағы бірлесе ізденетін мәселелерге жол сілтейді. (Kamalkızı, 2019: s. 1194-1202)

«Едігенің» тағдыр-тарихы жайлы ғалым былай тұжырымдайды:

1. Кешегі әміршілдік-әкімшілдік өрістеген заманда мәдени мұраны тану мен бағалауда біржақтылыққа жол берілді. Сондықтан кейіпкерлері Тоқтамыс, Әмір-Темір, Едіге би болып келетін жырдың хәлі мүшкіл болатыны белгілі еді.

2. Жырлардың теріс талқыға түсіуінің тағы бір себебі сол кезде фольклортануда үстем болған қиындықтарға байланысты. Яғни тарихтағы Едіге мен эпос кейіпкері арасында күрделі айырмашылық бар екені, кез-келген тарихи оқиға эпосқа ауысқанда көркемдік шындықтың өз бағынатыны мойындалмады.

3. «Едіге батыр» жырына кездескен үшінші кедергінің сыры да тікелей өктемдік саясатқа негізделгенін көреміз. Ұлы орысшылдық шовинистік пиғылдан туған озбырлық саясаттың салдары болатын. Бұрындары Ресеймен қандай да бір себеппен соғысқан елдер, жауласқандардың бәрі орыс халқының, яғни халықтар достығының жауы деп бағаланды. Осындай жасанды көзқараспен қарағанда патшалы Ресейге қарсы күрескен ұлт өкілдерінің бәрі дерлік «дұшпан» болып шыға келді. ...Алтын орда, Ноғай ордасы мен Ресей арасындағы қарым-қатынастар тарихына байланысты мәселелер де біржақты қарастырылды. Осының салдары сонау XIV ғасыр мен XV ғасырдың шежіресінде елеулі орын алған би, қолбасы, мемлекет қайраткері Едігені қаралаудан да көрінді Едігенің Алтын орда ханы Тоқтамысты жеңгені ескерілмей, 1409 жылы Мәскеуді қоршағаны, жергілікті халықтан салық алғаны баса көрсетіліп, орыс халқының жауы саналды. «Едіге батыр» жырының басылмай да, зерттелмей де қалу себебі осыдан туған (Бердібай, 2005: 205). Рахманқұл Бердібайды едігетану ғылымының негізін салушылардың бірі десек артық емес. Редакциясын ғалымның басқаруымен 1996 жылы «Ғылым» баспасынан

жарық көрген «Едіге батыр» кітабы сөзімізге айғақ. Осы кітаптың алғысөзін жазған Р.Бердібай болатын. Кішігірім монография тәрізді алғысөзді оқи отырып (3 баспа табақ көлемінде) ғалымның Едіге жырын жан-жақты, толымды зерттегеніне көзіміз жетті. Едіге жайлы алғашқы мақалалары сонау өткен ғасырдың 80-жылдары «Советская тюркология» журналында, Ғылым академиясының хабаршысында жарық көрген. Едіге жайлы зерттеулер толығып, тәуелсіздікте баспа көріп отырған кітаптың алғысөзінде кеңінен көсіле берілгенін аңғардық. Ғалымның «Едіге батыр» жыры жайындағы тұжырымдардың жиынтығы төмендегіше көрсетуге болады:

1. Шоқан, Шыңғыс Уәлихановтардың жинап, «Сибирский вестникте» бастырған нұсқасы М. Жирмунскийдің бағалауында жырдың ең көркем нұсқасы.

2. Қ. Сәтпаев 1927 жылы Мәскеуде «Ер Едіге» жырын Күншығыс баспасында бастырып шығарған. Мұны академик едігетану ғылымындағы маңызда қадам деп санайды.

3. Ғалым «Едіге батыр» жырының барлық дерлік нұсқаларын қарастырып, салыстыра талдаған. Әкелі-балалы Шыңғыс және Шоқан Уәлиханов жазып алған, Ә. Диваев жазып алып Ташкентте бастырған «Мырза Едіге», Мәшһүр Жүсіп жазып қалдырған нұсқасы, Мұрын жырау жырлаған нұсқасы, Нұртуған жыраудан жазып алынған, қарақалпақ жырауларынан жазып алынған екі нұсқа қарастырылады. Тек қазақ жеріндегі емес Кавказ ноғайларында да сақталған «Едіге әңгімесі», татардың «Әдігейі», башқұрттың «Идеугай мен Мұрадым» жырлары, яғни түрік халықтары арасында таралған нұсқалар қоса қабат зерттеліп, зерделенген. Қысқасы, барлық вариант-нұсқаларды алып, толыққанды зерттеу жасайды. Жырдың татар, башқұрт және қарақалпақ нұсқаларын салыстыра отырып, (татарша нұсқа тек өлең сөзбен берілген) әсіресе «татар және қазақ фольклорлық мұрасында аса мол поэтикалық сарындастық жатқандығын анықтайды.

4. Ғалым жырдың түрлі нұсқаларын қабат тексере отырып тек тарихи жыр ғана емес, тарихилық пен қатар жырдың жанрлық белгісін жіктегенде одан қаһармандық жырдың элементтері кездеседі. Яғни, көп қабаттылық (полистадиялық қыры) байқалады.

5. Жырдың көп нұсқаларында аңыз-әпсаналық элементтер (перінің қызынан туу, аққу болып көкке ұшу т.б. кездесуі) оның бойына мифтік, аңыздық сипат дарытады.

6. Жырдың барлық нұсқаларында кездесетін Сыпыра жырау бейнесін, оның дара тұлғасын: «Ол қысылғанға кеңес, тарыққанға медет беретін, айтқаны қате кетпейтін, көрмегені жоқ жоқ данышпан, билігі әділ, шешімі кәміл кемеңгер, әулие дәрежесін көтерілген қарт» деп дәл анықтайды.

7. Едіге жырын зерттей отырып, ғалым Алтын Орда тарихы жайынан көптеген қызықты мағлұматтарды алға тартады. Жыр арқылы бір кезде біртұтас мемлекет болып отырған жұрттардың кейіннен тоз-тозы шығып, ыдырап кеткен қасіретті сырын пайымдаймыз деп тұжырады.

8. Тарихи құбылыстармен, оқиғалармен өріліп отыратын дастанды оқи отырып, «эпос ұмтылғанды еске салатын, өшкенді жаңдыратын, өлгенді тірілтетін ғажайып құбылыс» екендігін, яғни эпостың тарихтан сабақ алуға шақыратын тағлымдық-тәрбиелік мәнін ашады.

Ғалым жалпы ұзақ жылдар жабық жатқан қазақ-ноғайлы жырларын ден қоя зерттеді. Соның ішінде осы аталған «Едіге батыр» жырына жан-жақты терең зерттеу жасағаны белгілі. Қазіргі фольклортану ғылымында Р. Бердібайдың ноғайлы эпосына байланысты пікірлерінің маңызы зор дейді ғалым Т. Қоңыратбай. «Ғалымның бір ғана «Едіге» жырының түрлі варианттарын салыстыру арқылы тарих пен эпостың арасындағы байланысты ашуға ұмтылуын қазақ эпостану ғылымындағы алғашқы арнайы ізденістердің бірі деуге болатындай. Сол мәселелер тұсында ноғай ұлысының тарихына қатысты мәселерге де тереңдей білген. Осының бәрі зерттеушіге «Едіге» жырының аңыз-әпсаналық, ертегілік, және тарихи арқауын анықтауға мүмкіндік берген»

(Қоңыратбай 2004: 141) Түрік халықтарында нұсқаларын татар-башқұрт варианттарын қоса алуы әсіресе зерттеуге нақтылық береді. Ұзақ жылдар архив тереңінде жатқан «Едігенің» татарша нұсқасы зерттеуге жаңаша леп, тыныс бергендей. Тәуелсіздіктің жемісі ретінде бағаланатын бұл еңбектерде татар зерттеушілер Фатих Урманчи, жазушы Елбарыс Нәдіров «Едігейдің» түрлі нұсқаларын жинап, бастырған татар ғалымы Нәки Исанбеттің мұраға адалдығын атап өту парыз. Шоқан Уәлиханов қазақша нұсқасынан сәл өзгешелеу татар «Едігейінің» негізгі ерекшелігі жырдың тек өлеңмен берілуі, екіншіден, басқа варианттарда кездесе бермейтін (ұмытылған) тың деректердің кездесуі, сонымен қатар, Әмір Темір мен Тоқтамыс жорықтарынан сыр шертетін мол топонимдік аттар шоғырының кездесуі. Жырдың таралу ауқымының жаңа мысалын географиялық ауқымдылығын, кеңдігін байқаймыз дейді ғалым. Жырдың бірнеше жерінде кездесетін кейбір жолдары тіпті қазақ нұсқасымен ұқсас деген тұжырымды пікірін білдірген.

Жырдың басында Едігенің ата-тегі, әкесі жайында мағлұмат келтірілген, Ақсақ Темірдің Тоқтамыстан қыран құсты қалауы. Ол құсты ханның ризалығынсыз Құттықияның беріп жіберуі, осы үшін оның өлімге кесілуі, оның ұлы Едігеге ажал қауіпі төнгенде Жантемір деген адамның аман алып қалғаны, жас баланың Құбығұл деген жалған атпен тірі қалғаны айтылады. Оқиғаның болып-өткені нақты айтылады:

«Бұрын өткен заманда,
Бұлғар менен Сарайда.
Жайық пенен Еділде,
Алтын Орда, Ақ орда –
Даңқты қыпшақ жерінде,
Татардан туған ноғай елінде
Тоқтамыс деген хан болды»

Сөз болып отырған нұсқада тарихи оқиғалар сілемі нақтырақ көрінеді. Тоқтамыс ханның орталығы «Сарай деген қаласы, сексен көше арасы, сары мәрмәр алтын тас...» деп сипатталады. Ал, Әмір-Темірдің қонысы мен руы былай аталып өткен:

Ол дария да бұл дария
Ол дариядан Сырдария;
Сырдариядан Самарқан
Самарқанда отырған
Әмір барлас шаһ Темір
Тоқтамысқа хат берді. (Бердібай, 2005: 259).

Ғалым татардың «Агизел» журналында 1989 жылы жарияланған «Идегей» татар халық дастаны атты материалдан берілген бұл үзінділерді оқып, расында да қазақ тіліндегі нұсқадан көп алшақтықты аңғармаймыз деген тұжырымға келеді. Р. Бердібайдың «Едіге батыр» жыры зерттеуінің түйінін жинақтағанымызда мына төмендегідей концептуалды қорытынды түйінделеді:

1. Жырдың жанрлық сипатына қатысты: аңыз-әпсаналық, ертегілік, сонымен қатар нақты тарихи арқауы (сарындары) қосылып келгенде дастанның полистадиялық табиғатын көреміз.

2. Жырда қаһармандық эпостың да, аңыздың да, ертегінің де тарихи жырдың да белгілері аралас келеді. Едігенің анасы пері қызы жайлы айтылуы әпсаналық-аңыздық тұрғыдан баяндалғанын білдіреді, бірақ олар (жырдағы т.б. мифтік желілер) жырдың аңғартпақ басты басты идеясын көлегейлей алмайды. Сонымен «Едіге батыр» тарихи-қаһармандық нақыштағы жыр. Себебі, қаһармандық эпосқа тән: 1) болашақ батырдың ғажайып дүниеге келуі; 2) жедел жетілуі; 3) батырлық үйлену; 4) жауын жеңіп мұратына жетуі сынды қалыпты мотивтер толығымен танылады.

3. Қаһармандық сарынмен қатар Тоқтамыс пен Әмір Темір, Тоқтамыс пен Едіге арасындағы тартысты, Алтын орда хандығының ыдырау процесі кезіндегі нақтылы тарихи жағдайлармен оқиғаларды баяндаған аталмыш жырды тарихи жыр деп атауға толық негіз бар. (Бердибаев, 1986) Ғалымның бұл тұжырымы белгілі эпостанушы, түркітанушы Ә. Қоңыратбаев пікірімен үндеседі: «Ноғайлы эпосында реалдық тарих басым. Онда ноғайлы батырлары мен мырзалары бірде ұнамды бірде ұнамсыз бейнеде көрсетілген. Осының өзінде тақ таласында жүргендерді сынау, кейбірін белгілі тенденция қолдану болды. Боровков айтқандай, тайпа-халық тенденциясы мен хан мырзалар арасындағы «идеялық күрес» бірдей емес. Осы екі сипатпен ноғайлы эпосы тайпалық емес, шежірелік белгісі басым ұлы эпос болды». (Қоңыратбаев, 1987: 73). Ноғайлы жырларының айтушы қиялынан емес, халық өмірінен алынғанын В. Жирмунский, А.Боровков сияқты ғалымдарда көрсеткен.

4. Жырдың тарихи-генетикалық негізіне қатысты мынаны айтуға болады: «Бір заманда Алтын Орда, одан шыққан Ноғай ордасы кейінірек түрлі хандықтарға бөлінген жұрттарда қазақтар, ноғайлар, татарлар, қарақалпақтар, башқұрттар т.б. «Едіге батырды» етене санап қадір тұтқан. Демек «Едіге батыр» бір кезде түркі халықтары қуатты мемлекет орнатып, әлемде өзіндік бедел иеленіп, қаһармандық даңқы аспандап тұрған шағының ортақ ескеркіші. Түбі бір туыстықты дәлелдеп тұрған тарихи құжат есепті дүние. Солардың ішінде профессор Рахманқұл Бердібайдың қазақ эпосын зерттеуге арналған «Эпос – ел қазынасы» кітабының ерекше маңызы бар, өзіндік айтары мол, жаңа тың тұжырымдар мен бұрын аз зерттелген аспектілерді қозғауымен дараланып тұрған еңбек екенін айрықша айтқымыз келеді. Ертегілік эпос, діни дастандар, көне аңыз-әпсаналар тұңғыш рет жүйелі түрде ғалымның мұқият зерделеуінен өтіп, сараланған, нұсқаланған, тексерілген қалыпта оқушы қолына ұсынылып отыр. Ертегілік эпос, діни дастандар, көне аңыз-әпсаналар тұңғыш рет жүйелі түрде ғалымның мұқият зерделеуінен өтіп, сараланған, нұсқаланған, тексерілген қалыпта оқушы қолына ұсынылды.

Бұл еңбек – эпостың шығу тегі – генезисін, даму жолдарын, тарихи оқиғалармен байланысын, жанрлық даралануын, көп қабаттық (полистадиялық) типологиялық белгілерін анықтауымен ерекшеленген түбегейлі зерттеу ретінде ғылыми айналымға енген құнды құрал. Мұны фольклортанушы, түркітанушы ғалым Ш. Ибраевтың мына пікірі де растайды. «Профессор Р. Бердібайдың фольклоршылық еңбектерінің ішінде қазақ эпосының генезисін, даму жолдарын, жанрлық ерекшелігін сипаттайтын зерттеулері ерекше құнды. Ғалым қазақ халқының аса бай эпикалық мұрасын жанрлық-стадиялық тұрғыдан талдап, тану принципін тұңғыш рет ұсынғаны белгілі. Егер одан бұрынғы зерттеушілер (Ә. Марғұлан, Ә. Қоңыратбаев, Е. Ысмаилов) эпосты көбінесе тақырыптық және хронологиялық белгілеріне сәйкес жүйелеп топтаған болса, Р.Бердібай дастандық туындыларды жанрлық және стадиялық сипатын қоса қамтып тексеріп, ғылыми жаңалық әкелді: күллі эпикалық жырларды көне (архаикалық), қаһармандық (класикалық), ғашықтық (романдық), және тарихи эпос деп төрт топқа жүйелейді». (Бердібай, 2005: 4).

Р. Бердібай өз талдауында эпостың осындай танымдық, көркемдік-әдеби, деректік рөлі баса көрсетілген. Солай бола тұра эпос тарих емес. Эпос кейіпкері тарихи тұлға бола алмайтындығын атап көрсетті. Сондай-ақ бұл шығармаларды тексере келе дәл пәлен ғасырдың туындысы деп кесіп-пішіп айтуға да болмайды. Өйткені, эпоста көне мифтер араласқан аңыз, ертегілердің де, одан кейінгі реалды дәуірлердің де белгісі бар. Мұның бәрі ғалым шегелеп көрсеткендей араласып, қабаттасып жататын бір заңдылықтың белгісі. «Ауыз әдебиеті ескерткішінің мұндай бітімін фольклортану ғылымында полистадиялық (көпқабаттылық) деп атайтыны осыдан» (Бердібай, 2005:139) дейді.

Кеңестік сыңаржақ идеология кесірінен зардап шеккен қазақ-ноғайлы жырларының

қайта «тірілтіп», қатарға қосуда В.М. Жирмунскийден кейін белсене кірісіп, батылдық танытқан Р. Бердібай болатын. Бұл сөзіміздің ақиқатына Б. Қорғанбековтың мына пікірінен кейін көз жеткізе аламыз. «В.М. Жирмунский еңбегінің ең маңызды тұсы – кеңестік диктатура 1950-жылдары сөз етуге тыйым салған «ноғайлы жырларын» ғылыми айналымға қайта қосуы еді. Жирмунскийден кейін бұл жырларды зерттеу қауға түскен өрттей қаулай жөнелуі керек еді. Өкінішке орай олай болмады. Кеңестік саясаттан көп теперіш көрген қазақ, қарқалпақ, ноғай ғалымдары бұл тақырыпқа бірден беттей қоймады. Осы тұста ерен қайрат көрсеткен Рахаң болды» (Қорғанбеков, 2004: 106). Ол осы жырлардың көбісіне жеке мақала арнап қана қоймай, ғалымның өзі айтқандай «В. Жирмунскийдің еңбегін көлденең тарта отырып, ноғайлы жырларын толық ақтап алу қажеттігін Кеңестер Одағы көлемінде мәселе етіп қойды».

Қазақ-ноғайлы жырларын зерттеуде, оларды ғылыми айналымға қосуда В.М.Жирмунскийден кейін тұрған Р. Бердібай екені шүбәсіз. «Едіге батыр» жырының мазмұны, көркемдік бітімі, шығу төркіні, тарихқа қатыстылығы, жанрлық ерекшелігі, көркемдік суреттеу тәсілдері жайлы жан-жақты талдау жасаған көлемді мақаласын ұсынды. 1996 жылы зерттеудің түрлі вариант-нұсқаларын жинастырып, алғы сөз жазып, баспадан шығарды

Р. Бердібай эпостану ғылымына эпостың тарихилығы және полистадиялылығы яғни көпқабаттылығы туралы жаңа ұғым қалыптастырды. Иә, ғалым қазақ эпосының жанрлық-стадиялық, архаикалық түбірлері, эпикалық дәстүр мәселесі бойынша көптеген құнды ой-пікірлер толғады. Оның бұл салада көтерген мәселесі сан тарапты. Десек те, ғалым Т. Қоңыратбай айтқандай: «Р. Бердібай еңбектерінің қазақ фольклортану ғылымына қосқан үлесі – эпостың тарихилығы туралы толғаныстарында» (Қоңыратбай, 2004: 144). Әрине, ғылымда поэтикалық таным өрістеп тұрға кезеңде өзге көзқарасты орнықтырудың оңай емес екені белгілі. Оның үстіне кешегі кеңестік ғылымда диалектикалық танымның орнына саяси сипаттағы, барлық мәселеге таптық тұрғыдан қарау, бағалаушылық белең алғаны да жасырын емес. Сондай кезде эпостың көркемдік жүйесі, стадиялылығы туралы мәселелер қарастырған ғалымның ізденістері оның шеңберінен асып кетіп отырды. Ғалым «қазақ фольклорының тарихилығы» деген тақырыпқа жетекшілік етті. Бұл ұжымдық еңбекте қамтылған мәселелер тарихи танымды одан әрі тереңдете орнықтырыра түсті. Бұл ретте ғалымның «Эпостанудың әдістемелік мәселелері» көлемді ғылыми мақаласына назар аударсақ дейміз. Мұнда Р. Бердібай эпостың көркемдік жүйесі мен тарихилығының арақатынасына байланысты көптеген орыс ғалымдарының ой-пікірлеріне тоқтала келіп, үш түрлі ғылыми көзқарастың орын алып отырғанын жинақтап көрсеткен:

1. Жыр оқиғаларын белгілі адамдар мен тарихи оқиғалар хроникасы ретінде түсіндіру. (тарихи мектеп)

2. Эпостың көркемдік жинақтаушылық сипатын жоғары қойып, онда тарихи оқиғалардың өзін емес, халықтың бағасы ғана сақталады деген ұғым.

3. Әрбір фольклор жанрының тарихилығы түрлі дәрежеде көрінеді. Эпостың тарихилығы оның поэтикасына бағынады дейтін бағыт.

Кеңес дәуірінде орыс ғалымдары Миллер мен Келтуля ұсынған «тарихи мектеп концепциясы» дәуірлеп тұрған тұста зерттеушілердің дені ғылымға диалектика емес, идеологиялық тұрғыдан келіп «тұрпайы социологияға» жол берілді. Вариантарымен санаған 400-ге жуық қазақ эпостары түгел мансұқталып, «Қамбар батырдан» қазақ эпосын байлар табының туындысы деген болса, оның жаңсақтығы 1956 жылы «Алпамыш» жырына арналған Ташкент конференциясында сыналған еді. Сол конференцияда сөйлеген сөзінде А. Боровков тайпалық эпосты таптық және тапсыз деп бөлу ертегі мен эпостың туған заманын шатастырады деген болатын (Қоңыратбаев 1987: 190). Сонымен қатар, кеңес ғылымында орын алған «бірыңғай ағым» теориясының қисындары бойынша барлық эпос атаулы феодализм заманында, таптық қоғамда туған құбылыс. «Бірыңғай

ағым» сарыны эпос хандар сарайларында туған дейтін Миллердің пікірімен сабақтасады. Ал, орыс зерттеушісі А.К. Боровков «Ер Төстік», «Құламерген» тапсыз патриархалдық қоғамда туған, «Алпамыс», «Ер Тарғын» таптық-феодалдық қоғамда туған, сол үшін бірінші сатыда туған эпос халықтық, екінші сатыда туғандары феодалдық эпос дейтін пікірлерді сынап келіп: «Эпостық шығармаларды бұлай топтастыру батырлық жырларын ақсүйектер табының туындысы дейтін қисынды көлденең түрде мойындамау болып табылады. Бұл феодалдық қоғамдағы халық творчествосын жоққа шығару болмақ» деп жазды (Қоңыратбаев 1987:71). «Кейбір қазақ фольклористері батырларға бір ғана әлеуметтік баға қойып, Манас, Алпамыс – бай, Қамбар, Ұлтан – кедей деп, олардың күресін таптық арнамен өлшеді. Ғылым үшін бұл схеманың берері аз» деген Ә. Қоңыратбаев пікірінен де елуінші жылдардағы ғылымдағы саясаттың салқынын аңғаруға болады.

Эпостану ғылымындағы түрлі әдістемелерді жинақтай келіп Р. Бердібаев үш түрлі бағыттың бар екенін атап көрсетті. Оның бірінде эпос пен тарих арасында теңдік белгісі қойылса, екіншісінде эпостың көркемдік сипаты алға шығады. Ал соңғы жүйе бойынша әртүрлі жанрдың тарихи сипаты әртүрлі болмақ.

«Түбі бір түрікпіз» жинағына енген және кейіндеу жарық көрген «Түрік халықтары эпостарының тарихи-генетикалық типологиясы» еңбегінде туыс халықтардағы эпикалық қазыналарындағы үндестік сарындарының түп-төркіні үш жүйе бойынша: тарихи-типологиялық салыстыру, тарихи мәдени типология, тарихи-генетикалық типология бойынша қарастырады. Ғалым түркі халықтары эпосын типологиялық зерттеу барысында мынадай басты принциптер ескергенді жөн көреді. Біріншіден, түркі елдеріндегі эпикалық мұралардағы ұқсастықтар мен ерекшеліктердің негізін ауыз әдебиетіндегі сарындастықтар себебін түсіндірумен шектелмей, тың деректер арқылы дәйекті салыстырулармен дәлелдеу керектігін ескертеді. Екіншіден, ғылыми-әдіснамалық қателіктер ұзақ жылдар түрік халықтары фольклоры ерекшеліктері анықтауға тұсау болғанын атап көрсетеді. Үшіншіден, түркі халықтарының эпостары қаһармандары реалды болмыстағыдай емес, эпикалық-көркемдік әсірелеу тәсілімен жасалуы, бұл өз кезегінде ғылымды тоқырауға ұшыратқаны айтылады. Төртіншіден, А.П. Скафтымовтың тарихи шындық пен көркемдік шындықтың арақатынасын ажыратқан әйгілі тұжырымы зерттеу бағытын тың арнаға бұрғанын шегелеп айтты. Бесіншіден, ауыз әдебиетіндегі түрлі жанрдағы шығармаларды бір-бірімен салыстырғанда олардың ортақ фабуласын, сарындары мен үндестіктері тарихи-типологиялық тұрғыдан қарастыру қызғылықты қорытындыға жетелейтінін көрсетті. Алтыншыдан, түркі халықтары эпостарында тарихи-генетикалық сипаты басым шығармалар жиі кездесетіні дәлелденді. (Бердібай, 2002: 131) Мысалы, «Қозы Көрпеш-Баян сұлу» жырының алтайлықтарда, башқұрттарда, ноғайларда, Румыния татарларында кездесетіні. Сол секілді «Алпамыс батыр» жырының бірнеше түркі халықтарына ортақ қазына ретінде таралуы, сондай-ақ осы жырдың фабуласы «Дәде Қорқыт» кітабында кездесуі тарихи-генетикалық типология заңдылықтарына саяды деген тұжырымға келеді (Жолдыбай, 2010: 77-82).

Р. Бердібайдың «Байқалдан Балқанға дейін» деген (Бердібай, 1996: 3-129) ғылыми-көпшілік мақалалар жинағында 25 түрік тілдес халықтардың мәдени, тарихи, фольклорлық ескерткіштері баяндалады. Осы халықтарды арасында байланыс, туыстық, тұтастық сөз болады. Бұл еңбектің ғылымилығынан публицистикалық сипаты басым. Сондықтан кітаптың тілі жеңіл. Очерк жанрында жазылған бұл еңбектіге мақалалар кезінде халықаралық «Түркістан» газетінде біраз уақыт бойы (тізбекті) жарияланды. Сол тұста жұртшылықтың газетті Р. Бердібайдың осы тізбекті мақалаларын оқуға бола, іздейтінін де естідік. Кітапта патшалы Ресейдің, кеңес үкіметінің отарлау саясатының ойрандары әшкереленеді. Қос империяның түбі бір туыс халықтарды мейлінше бір-бірінен алыстату үшін түрлі айла-шарғылар жасап, басын қоспауға, біріктірмеу үшін

барын салып баққаны нанымды жеткізіледі. Ғылыми-публицистикалық стильде жазылған еңбекте авторлық позиция айқын: ол түбі бір түркі халықтарының бірлігі, рухани тамырластығы. Расында ғалымның ту етіп ұстап отырған осы принциптері әрбір түрік халықтарының әдебиеттанушылары, тарихшылары берік ұстануға тиіс мәселе. Олай етпейінше түрік халықтары әдебиетінің тарихын жазып шығу мүмкін емес. Ол үшін Р. Бердібай мақалаларындағыдай биік парасат, терең білімдарлық, туыстық ыстық сезім керек. Түркі деп аталатын халықтардың құрамындағы әрбір ұлт өз туған әдебиетін көп бұтақтың біріміз дейтін сара санаға жетпейінше түрлік бірлігі идеясы, түрік бірлігі мәселесі шешімін таппақ емес. Бұл жинақты оқырман, зиялы қауым – түркітануға қосылған тың леп деп бағалады. Ал, түрік ғалымы Фадли Әли осы кітап жайлы мақалалар-рецензиясын «Түркілер туралы толғау» деп атапты. Бұл еңбек те түрік тіліне аударылып, Анкарада басылды (Eren, 2017: s. 872). Түбі бір туыстас елдің құрметіне бөленді. Осы басылымға алғысөз жазған түрік ғалымы Шериф Акташ: «Рахманқұл Бердібай – бүгінгінің Деде қорқыты» деп баға берді.

Академик Рахманқұл Бердібайдың түркітану саласындағы ерен еңбегі бағаланып Түркия Республикасының «Түрік дүниесіне ерен қызметі» сыйлығымен мараптталды. Сол тұстағы ел президенті С. Демирель өз қолымен табыстаған бұл сыйлықты ғалымның ұзақ жылдардағы түркі бірлігі идеясына деген адал қызметінің өтеуі деп білдік.

Қорытынды

«Ғалым қазақ халқының аса бай эпикалық мұрасын жанрлық-стадиялық тұрғыдан талдап, тану принципін тұңғыш рет ұсынғаны белгілі. Бұрынғы зерттеушілер (Ә. Марғұлан, Ә. Қоңыратбаев, Е. Ысмаилов) эпосты көбінесе тақырыптық, хронологиялық белгілеріне қарай жіктеп келсе, Р. Бердібай жырларды жанрлық және стадиялық сипатын қоса қамтып, ғылыми жаңалық әкелді: күллі эпикалық репертуарды көне (архаикалық), қаһармандық (класикалық), ғашықтық (романдық), және тарихи эпос деп төрт топқа жүйелейді.

Ғалым түрік халықтары эпосындағы үндестік пен сарындастықтар түбірін үш түрлі ерекшелігін бөліп көрсетеді: 1.Тарихи типологиялық салыстыру; 2.Тарихи-мәдени типология; 3.Тарихи генетикалық-типология. Яғни, бұл Ш. Ибраевтың пайымдауынша «Р. Бердібайдың фольклортану зерттеулеріндегі екінші сонылық – түрік халықтарының аңыздауларын салыстырмалы-типологиялық тәсілмен зерттеудегі бастамашылығы» (Бердібай, 2005: 4).

Ғалымның зерттеуіндегі аталған мәселе, яғни типологиялық салыстырудың үш түрлі типі қазіргі кезде фольклортану оқулықтары бағдарламысына енгізіліп кең қолдануда. Зерттеу барысында ғалымның түркі халықтарының ортақ мәдениеті мен өнерін, рухани құндылықтарын сақтауды ұдайы басты назарда ұстап келгеніне көз жеткіздік. Бар болмысымен, парасатымен, барлық қызметімен түрік бірлігі идеясына шын берілген, түрікшіл ғалым Р. Бердібайдың түркітану саласындағы, түрік халықтары бірлігі идеясын үшін күрес жолындағы жасаған еңбегі зор. Ғалым өзі жазып кеткендей ортақ тіл, ортақ әдебиет, түрік халықтарының тарихы жазылатын уақыт келді. Ал еңбектерге арқау боларлық ортақ желі – академиктің біз жоғарыда атап өткен еңбектерінен табылары сөзсіз.

Ғалым өзі қызмет еткен Ахмет Ясауи университетінде өмірден озғаннан кейін 2012 жылдан бастап бірер жыл жүйелі өтіп жүрген «Р. Бердібай оқулары» республикалық ғылыми-теориялық конференциясы жалғасын тапса, кеңейтіп жүйелі түрде өткізілсе, сонымен қатар, еліміздің ЖОО-ның тіл-әдебиет, гуманитарлық білім беру бағдарламаларына «Р. Бердібайтану» арнайы курсы оқытуды ұсыныс еткіміз келеді.

Әдебиеттер тізімі

- Бердібаев, Р. (1982). Қазақ эпосы (570 б.). Қазақстан.
- Бердібаев, Р. (1986). К проблеме историзма эпоса. Советская тюркология, (2).
- Бердібай, Р. (1996). Байкалдан Балқанға дейін (256 б.). Қазақстан.
- Бердібай, Р. (2002). Түбі бір түрікпіз (341 б.). Фолиант.
- Бердібай, Р. (2005). Бес томдық шығармалар жинағы (Т. 1, 460 б.). Қазығұрт.
- Жирмунский, В. М. (1974). Тюркский героический эпос.
- Жолдыбай, О. (2010). Академик Р. Бердібай зерттеулеріндегі түрікшілдік сарындары.
- Р. Бердібай түркі халықтарындағы этногенез бен дәстүрді зерттеуші (77-82 б.). Баспалар үйі.
- Қабдолов, З. (1998). Эпикалық қазыналар мәні. Кемел ойлы көркем сөз: мерейтой жинағы (79 б.). Жібек жолы.
- Қоңыратбаев, Ә. (1987). Қазақ эпосы және тюркология (365 б.). Ғылым.
- Қоңыратбаев, Ә. (1991). Қазақ фольклорының тарихы (285 б.). Ана тілі.
- Қоңыратбай, Т. (2004). Бар ғұмырын ғылымға бағыштаған. Ғалым мұраты (конференция жинағы) (141-147 б.).
- Қорғанбеков, Б. (2004). Қазақ эпосының сарабал сарбазы. Ғалым мұраты (конференция жинағы) (174-179 б.).
- Eren, M. (2017). Rahmankul Berdibay'ın, Baykal'dan Balkan'a adlı eseri üzerine. Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi, 6(3), 2872-2879. <http://dx.doi.org/10.7884/teke.3897>
- Kamalkızı, G. (2019). Türk halklarında ortak "Edige Destanı" ile Rahmankul Berdibay çalışmaları. AVRASYA Uluslararası Araştırmalar Dergisi, (16), 1194-1202. <https://doi.org/10.33692/avasyad.543624>
- Türker, F. (2012). Kazak Folklorcu Rahmankul Berdibay(ev)'ı kaybettik. Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi, (34), 123-125.

References

- Berdibaev, R. (1982). Qazaq eposy [Kazakh epic] (570 p.). Kazakhstan. (In Kazakh)
- Berdibaev, R. (1986). K probleme istorizma epasa [On the problem of epic historicism]. Sovetskaia türkologia, (2). (In Russian)
- Berdibai, R. (1996). Baikaldan Balqanğa deim [From Baikal to the Balkans] (256 p.). Qazaqstan. (In Kazakh)
- Berdibai, R. (2002). Tübi bir türıkpız [We are all Turks] (341 p.). Foliant. (In Kazakh)
- Berdibai, R. (2005). Bes tomдық шығармалар жинағы [Collection of works in five volumes] (Vol. 1, 460 p.). Qazyğürt. (In Kazakh)
- Eren, M. (2017). Rahmankul Berdibay'ın, Baykal'dan Balkan'a adlı eseri üzerine. Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi, 6(3), 2872-2879. (In Turkish) <http://dx.doi.org/10.7884/teke.3897>
- Jirmunski, V. M. (1974). Türkski geroicheski epos [Turkic heroic epic]. (In Russian)
- Joldybai, O. (2010). Akademik R. Berdibai zertteulerindegi türıksıldık saryndary [Academician R. Berdibay's studies of Turkism]. In R. Berdibai türkı halyqtaryndağy etnogenez ben дәstürdi zertteuşı (pp. 77-82). Baspalar üii AQ. (In Kazakh)
- Kamalkızı, G. (2019). Türk halklarında ortak "Edige Destanı" ile Rahmankul Berdibay çalışmaları. AVRASYA Uluslararası Araştırmalar Dergisi, (16), 1194-1202. (In Turkish) <https://doi.org/10.33692/avasyad.543624>
- Qabdolov, Z. (1998). Epikalyq qazynalar mäni [Epic treasures essence]. In Kемel oily köркем сөз: Mereitoi jınağy (p. 79). Jibek Joly. (In Kazakh)

Qoñyratbaev, Ä. (1987). Qazaq eposy jäne türkologia [Kazakh epics and Turkology] (365 p.). Ğylym. (In Kazakh)

Qoñyratbaev, Ä. (1991). Qazaq föklorynyñ tarihy [History of Kazakh folklore] (252 p.). Ana tılı. (In Kazakh)

Qoñyratbai, T. (2004). Bar ğūmyryn ğylymğa bağyštağan [He devoted his whole life to science]. In Ğaly mūratty (p. 141). Tūran. (In Kazakh)

Qorğanbekov, B. (2004). Qazaq eposynyñ sarabdal sarbazy [A wise soldier of the Kazakh epic]. In Ğaly mūratty (p. 174). Tūran. (In Kazakh)

Türker, F. (2012). Kazak folklorcu Rahmankul Berdibay(ev)'ı kaybettik. Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi, (34), 123-125. (In Turkish)

Atirkul Tashimova

Khoja Ahmet Yasawi International Kazakh-Turkish University, Turkestan, Kazakhstan

(E-mail: atirkul.tashimova@ayu.edu.kz)

Problems of Turkish Epics in the Research of Rahmankul Berdibay

Abstract. Rakhmankul Berdybay is a literary scholar who made a significant contribution to the study of the epic heritage of Turkic peoples. His works focused on the history of Kazakh and Turkic epics, their structural features, and the polystage nature (multilayeredness) of the epic songs.

As a folklorist, Berdybay introduced a major innovation to Kazakh folklore studies: the analysis of Kazakh epics from a genre-based and stage-based perspective, and his pioneering approach to the comparative-typological study of the folklore works of Turkic peoples.»

R. Berdybay introduced a new concept to the science of epics: the historicity and polystage nature, that is, the multi-layeredness of the epic. It is known that R. Berdybay was one of the first to raise the issue of studying the poems that had previously remained 'closed' and turning them into a benefit for the nation. In 1984, he published an article entitled 'The Historicity of the Epic.' Later, he wrote this article in Russian and published it in the journal *Soviet Turkology*, which was published in Baku, helping to form a correct public perspective on this field. He then published research articles entitled 'Edyge Batyr,' 'Epic of Heroism,' and 'On the Problem of Historism of the Epic.' The poem 'Edyge Batyr' is the oldest and most realistic among the Kazakh epics. Like other epics, it has many variants. It is known that this poem was first published in *Sibirsky Vestnik* by Russian folklorists. It is indisputable that R. Berdybay succeeded V.M. Zhirmunsky in the study of Kazakh-Nogai epics and their inclusion in scientific circulation. In Rakhmankul Berdybay's work *Epic - the Treasure of the Nation*, fairy-tale epics, religious narratives, and ancient legends and myths were for the first time systematically and carefully analyzed by the scholar, presented in a differentiated and variant form. That is, it was a fundamental study, distinguished by the identification of the origin – the genesis of the epic, its development paths, connections with historical events, genre individualization, and multi-layered (polystage) typological features.»

R. Berdybay approached Turkology from two perspectives. The first began back in the 60s and 70s – the friendship of literatures. His second approach to Turkology was closely linked to his work on epic studies. In the process of researching and analyzing our epic treasures, his consideration and comparison of multiple versions of the same epic across different peoples led him to Turkology. Berdybay's views on the study of Turkic epics influenced the development of new paradigms in the field of science. This makes his works significant not only in Kazakh literary studies but also in the study of the literature of the entire Turkic world.

Keywords: folklore, historical poems, ancient epic, historical typology, multi-layered epic

Атиркул Ташимова

Международный казахско-турецкий университет имени Ходжи Ахмета Ясави,
Туркестан, Казахстан
(E-mail: atirkul.tashimova@ayu.edu.kz)

Проблемы тюркского эпоса в исследовании Рахманкула Бердибая

Аннотация. Рахманкул Бердибай – литературовед, учёный, внесший особый вклад в изучение эпического наследия тюркских народов. Его работы ориентированы на изучение истории, структурных особенностей и полистадиальности (многослойности) поэтических произведений казахского и тюркского эпоса в целом. В работе показано новаторство Р.Бердибая как фольклориста, который провел обширный анализ казахского эпоса с точки зрения жанров и этапов и взял на себя инициативу по изучению фольклорных произведений тюркских народов сравнительно-типологическим методом.

Р. Бердибай создал новую концепцию историчности и полистадиальности, то есть многослойности, эпоса. Известно, что Р.Бердибай одним из первых поднял проблему изучения ранее «закрытых» песен и обращения их в культурный и научный оборот, ставящий своей целью благо страны.

В 1984 году была опубликована его статья «Историчность эпоса». После чего эта статья была переведена им на русский язык и увидела свет в издающемся в Баку журнале «Советская тюркология». Содержание статьи в значительной мере помогло общественности сформировать правильное отношение к области тюркологии. Далее, были опубликованы такие научные статьи, как «Едиге батыр», «Эпос о героизме» и «К проблеме историзма эпоса». Эпос «Едиге батыр» – древнейшая и одна из наиболее реалистичных поэм казахского эпоса, имеющая несколько вариаций. Кроме того, Р.Бердибай был следующим после В.М.Жирмунского в исследовании казахско-ногайлинских стихотворений и вводе их в научный оборот.

Взгляды Р.Бердибая в изучении тюркского эпоса способствовали представлению новых парадигм в науке. Это придает его произведениям особое место не только в казахском литературоведении, но и в изучении литературы всего тюркского мира.

Ключевые слова: фольклор, исторические поэмы, древний эпос, историческая типология, многослойность в эпосе

Автор туралы мәлімет:

Атиркул Ташимова – аға оқытушы, Қожа Ахмет Ясауи атындағы халықаралық қазақ-түрік университеті, Түркістан, Қазақстан.

Information about author:

Atirkul Tashimova – Senior Lecturer, Khoja Ahmet Yasawi International Kazakh-Turkish University, Turkestan, Kazakhstan.

Сведения об авторе:

Атиркул Ташимова – старший преподаватель, Международный казахско-турецкий университет имени Ходжи Ахмета Ясави, Туркестан, Казахстан.